

MOĞOLİSTAN BÖLGESİNDEKİ ESKİ TÜRK ANITLARI ÇALIŞMALARI MESELESİ ÜZERİNE*

B. TSOGTBAATAR

Modern Moğolistan bölgesi, bir zamanlar tarih için bir beşik ve göçebe nesiller için bir medeniyet olmuştur.

6.-8. yüzyıllarda Türk krallığı Orta Asya'da güçlendi ve az zaman sonra da Çin Seddi'nden Karadeniz'e kadar büyük bir alana hükmetti. Ülke, gücünün doruğundayken Hangay Dağları ve Orhun Nehri vadisinde yerleşmişti. Bu bölgelerin çoğu Moğolistan'ın merkez, Batı ve Kuzey kısımlarını ve Orhun ve Tuula nehirleri havzalarını kapsar.

Türk çağının eski anıtlarıyla ilgili ilk adımlar yüz yıldan daha önce bir zamanda atıldı. Bu dönem zarfında bu anıtlar tasarım, bölge ve tarihlerine göre tasnif edildi ve sayısız miktarı bir temada olmak üzere onlarca çalışmada kültür belgeleri şeklinde ayrıntılı olarak incelendi.

Moğolistan bölgesindeki eski Türk anıtları, modern çağdaş gözleme göre şöyle gruplanır: Yazılı anıtlar, taş heykeller, mezarlar, kaya üzerindeki resimler ve yazıtlar. Runik yazılı anıtlar 19. yüzyılın başından beri birçok daldaki bilim adamı tarafından incelenmiştir. Bugün ülkemizde, büyük ve küçük yaklaşık 40 yazılı anıt bulunmuştur. V. V. Radlov, G. J. Ramstedt, N. N. Poppe, H. N. Orkun, S. E. Malov, G. Aydarov, B. N. Ubryatova, T. Tekin, S. G. Klyaştorıny gibi birçok yabancı bilim adamı; aynı zamanda B. Bazilhan, M. Şinehuu, L. Bold, S. Karjavbay, Ts. Battulga gibi yerli bilim adamları, bu yazıları çözerek ve okuyarak çalışmaları zenginleştirmişlerdir. Eski Türk Anıtları üzerine 60'lardan beri yayımlanmış birçok özet ve inceleme yazısı vardır.

Türk arkeolojik anıtları arasında taş heykellerin önemli bir yeri vardır. Bunlar, eski kabilelerin ve yerleşmelerinin yerini, tekrar yerleşmeleri, dini, kültürü, eğitimi, üretim artışı gibi korunacak ve incelenecek birçok konuyu temsil etmektedir. Bugün Moğolistan bölgesinde 500'ün üzerinde taş heykel bulunmuştur. Bunların % 80'i Türk dönemine aittir. Kapsamlı bir araştırmasının birçok sebepten dolayı oldukça karmaşık olmasına karşın, ilk inceleme L. A. Evtyuhova'nın 1952'de yayımlanan "Güney Sibiry ve Moğol Taş Heykelleri" olmuştur. Bu çalışma, değişik bölgelerden toplanmış 23 taş heykel üzerindeki aksesuarların karşılaştırmalı bir incelemesidir.

* Bu makale "On issue of study of ancient turkic monuments on territory of Mongolia" başlıklı İngilizcesinden Türkçeye Abdullah Şen tarafından çevrilmiştir.

Sonra, Moğol araştırmacılar bu konuda çalışma yaptılar ve sonuç olarak N. Ser-odjav, 1970'te çıkan "Eski Türkler" adlı eserinin bir bölümünde Türk dönemine ait 30 taş heykelin şekillerini, yaşlarını ve amaçlarını özetledi.

90'ların ortalarına kadar, geniş kapsamlı çalışmalar yayımlanmamasına rağmen, Moğolistan bölgesindeki yeni taş heykel bulguları üzerinde çalışılmaya ve yayımlanmaya kesintisiz olarak devam edildi. H. Perlee, Ts. Dorjsuren, D. Tseveendorj, D. Bayar, G. Menes, aynı zamanda Rus V. V. Volkov, E. A. Novgorodova, V. E. Voytov, Yu. S. Hudyakov, S. G. Klyaştorıny, V. D. Kubarev, Çek L. Yesl, Bulgar N. Erdeli bu çalışmalara katkıda bulunmuşlardır.

Ancak, Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Moğolistan'ın Doğusuna sadece taş heykelleri incelemek üzere bir sefer düzenledi. Bu da heykellerin tarihi önemleri ve devrelerinin sınıflandırılmasına bir başlangıç teşkil etti. Bu çalışma sonucunda, D. Bayar bir seri çalışmasının parçası olarak Türk taş heykelleriyle ilgili iki eser yayımladı. "Merkezî Moğolistan'daki Türk Taş Heykelleri" adlı çalışmasında Tuula ve Orhun nehirleri vadisinde boyundaki 130 taş heykeli detaylı olarak betimledi ve heykellerin orijinal şekilleri ve yapıları bakımından kesin farklar göstermesi üzerine, bu bölgenin güçlü Türk devletinin merkezi konumunda olduğunu söyledi.

Bunun yanında, D. Bayar ve D. Erdenebaatar; sadece Bayan-Ölgey bölgesinde bulunan 90 taş heykelin incelemesine yer verdikleri "Moğol Altayı Taş Heykelleri"ni 1999'da yayımladılar. Bu da, Türk halkının hüküm sürmeye başladığı Altay Dağları taş heykellerinin incelenmesine bir başlangıç oldu.

Uzmanlar, Merkezî Moğolistan'daki taş heykellerin çoğunun yıkılmış olmalarına karşın, Altay taş heykellerini tamamiyle orijinal şekil, tasarım ve sembollerde heykeller olarak nitelendirirler.

Ayrıca, Japon araştırmacı T. Hayashi Moğolistan'ın 14 'aimag'ında bulunmuş neredeyse 300 taş heykel üzerinde kendisinin ve diğer araştırmacıların yaptığı çalışmaların sonuçlarını topladığı "Moğolistan'daki Taş Heykeller"i 1996'da yayımladı.

Günümüzde durgun olsa da, eski Türk mezar çalışmaları bir yere kadar Moğol, Rus, Çek ve Bulgar arkeologlar tarafından 1950'den beri yapılmaktadır. Araştırmacılar mezarları dış organizasyonlarına ve tasarımına bakarak basit ve soylu olarak ayırmışlardır. Altanbulag alt-bölgesinin Kayırhan dağlarındaki, Tuv bölgesindeki, Haşaat alt-bölgesinin Kutag dağındaki, Arhangay bölgesinde bulunan Kayırhan alt-bölgesinin Han dağındaki, Övörhangay bölgesinde bulunan Hujirt alt-bölgesinin Şunhlay dağındaki, Tuv bölgesinin denslegiy çukurundaki sıradan insanların mezarları kazılıp incelenmiştir. At ve sürü aletleri, inci işli altın küpe, silâh, ayna, çanak çömlek, ipek elbiseler ve diğer ilginç şeyler bulundu.

Bütün Türk krallarının mezarları Moğolistan'dadır ancak, lâıyıkıyla kazılıp incelenmemiştir.

Bununla birlikte, 1957-1958'de N. Ser-Odjav, Ts. Dorjsuren ve diğer araştırmacılar bağımsız olarak ve Çek bilim adamlarıyla yardımlaşarak meclise doğru bir

kanal kazdılar. Büyük miktarda yapı malzemesi, çanak çömlek, Çin işleri, süsleme, ayrıca Kül Tigin'in heykelinin baş kısmı bulundu. Bunlar önemli bilimsel bulgulardır.

Bunun yanında Zuunmod, Ulaan Hujir, ve Muhar'daki mezarlar yüzeysel olarak kazıldı.

Moğolistan kaya üzerine yazılmış yazıtlar bakımından zengindir. Bunlar değişik tarihî dönemlere aittirler. Pek azı Türk kökenli olarak düşünülür. Bunun sebebi de, tarihlerinin tam olarak belirlenememesi ve çeşitli eski devletlerin şekilleri arasındaki farkların anlaşılabilmesidir. Bunun için uygulanan temel metot, Kül Tigin anıtındaki dağ keçisinin şekilleriyle veya tarihleri ve kimlikleri belli runik yazılar içeren anıtlarla karşılaştırmaktır.

Moğol kaya-üstü yazıtları araştırma incelemesinden sonra D. Dorj, E. A. Novgorodova, A. P. Okladnikov, D. Tseveendorj; Tuv bölgesinin Buren alt-bölgesindeki Biçigt Ulaan, Tsagaan Gol'un Tuula nehri vadisindeki Muhar nehri boyunca, Naran alt-bölgesindeki, Gobi-Altay bölgesindeki ve kayaların üzerine kazılmış şekilleri Türk dönemine atfettiler. Ayrıca, Tsabagarav dağındaki, Erdeneburen alt-bölgesindeki, Hovd bölgesindeki ve Övörhangay bölgesinin Bogd alt-bölgesindeki Tevş dağında Türk dönemine ait olduklarına delil teşkil olarak görülebilecek runik metinlerle birlikte bulunan, kahramanlık şekillerinin olduğu resimler keskin aletlerle yapılmıştır.

Şu anda, Moğolistan bölgesindeki Türk anıtlarının araştırılma durumu budur. Son olarak Moğolistan Moğol Bilimler Akademisi Tarihi Enstitüsü'nün politikasından kısaca bahsetmek istiyorum.

Çalışma ve Moğolistan bölgesindeki Türk anıtların korunması meselesi ve de Orta Asya'nın geniş alanlarında yerleşmiş olan, dilleriyle, kültürleriyle, kökenleriyle birbirine bağlı devletlerin, halkların tarihlerini aydınlatmak hem Moğolistan hem de Türkiye için söz konusudur.

Bu yüzden, göç tarihini, yerleşmeleri, giysileri, silâhları, süslemeleri, zamanın hayat şekilleri ile kültürünü daha açık hâle getirmek için; kaya-üstü şekillerin, taş heykellerin, kutsal kurban mekânlarının yeni, detaylı seviyede incelenmesi yazılı anıtlarda yapılan çalışmaların hızlanması izlemelidir.

Doğa, hava etkisi ve insanların yaptıkları tahribat sonucunda yıkılmış olan anıtların restorasyonu için girişimler de ayrıca önemli olan bir konudur. Meselâ, Uygur Moyunçur Kağan'ın "Mogoyñ şine usnı biçees", 6 metre yüksekliğinde, dört tarafında da yazılar olan Merkezî Moğolistan'da bilinen bilimsel bir anıtı, (Sayhan soum\alt-bölge, Bulgan aymag) bir yıldırıma maruz kalmış ve iki parçaya ayrılarak kırılmıştır. Bir yüzdeki yazı tamamen kazınmış, diğerleri de hasar görmüştür. Bu da okumayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca, Övörhangay bölgesinin Uyanga alt-bölgesindeki 8. yüzyıla ait runik yazılı anıtı "Ongiyn dursgal" (Ongi'nin hatırası)'nın bir kısmı da yıllar önce kaybolmuştur.

D. Bayar, Merkezî Moğolistan'daki 130 taş heykel üzerine yaptığı çalışmada, 90'dan fazla heykelin büyük ve küçük hasarlı olduğunu, 64 tanesinin de kafasının kayıp olduğunu göstermiştir. Benzer pekçok örnek vardır. Tarihî ve kültürel anıtların restorasyonunun ve korunmasının sonucu, devlet merkezî organizasyonları ve mahallî yönetimler tarafından geniş Moğolistan bölgesinin bütün bölgelerinde bulunan binlercesinin kontrol edilmesini sağladı. Yine de, tek yetkili araştırma kurumu olan Moğol Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü arkeolojik sefer düzenlenmesine, kazılara, araştırmalara gözlemleme ve reklâmı için iştirak etti.

Ülkemiz henüz, parasal desteğe gerek duyulan büyük nesnelerin geniş çaplı koruma, restorasyon çalışmalarında güçlülere yol açan geçiş döneminin ekonomik zorluklarını yenememiştir. Bu yüzden, Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Türk araştırma organizasyonlarıyla ve araştırmacılarla; eski Türk anıtlarının araştırılması ve korunması alanlarında tarihî ve kültürel ilişkiler çerçevesinde birlikte çalışmaya hazırdır.

Enstitü şimdi, Amerika, Japonya, Kore, Rusya, Almanya ve Fransa'dan araştırma organizasyonları ve araştırmacılarla iş birliği hâlinde birçok geniş kapsamlı proje yürütmektedir. Yukarıdaki ülkelerle yılda yaklaşık 10 arkeolojik alan araştırma grubu düzenleniyor.

1990-1993 Moğol-Japon "Gurvan Gol" ortak projesi; Onon, Herlen ve Moğol krallarının doğum yeri olan Tuula nehirleri vadi bölgelerinde gerçekleşti.

1992-1996 "Dornod Moğolistan"da Kore Dankur Üniversitesi ile ortak olarak geniş kapsamlı bir proje yürütüldü. Ortak kökler, dil özellikleri, kültür üzerine yapılan araştırmaların sonuçları Seul'de 5 cilt hâlinde Korece, Moğolca ve İngilizce yayımlandı.

1995 "Moğol Taş Aletleri" adlı Moğol-Rus-Amerikan projesi sonucunda Moğolistan'da insan yaşamı tarihi 2000 yıl kadar ilerletilmiş ve Rusça, İngilizce, Moğolca ortak üç cilt yayın yapılmıştır.

1995'ten başlayarak, alan araştırması çerçevesinde, Amerikalı ve Rus bilim adamlarıyla ortak olarak bir "Altay" projesinde Ulaan som alt-bölgesinin Baga Oygör'undaki Tsagaan Salaa'da, dünyada önemli bir araştırma yeri hâline gelen Bayan-Ölgey'de bir toplu soyluluk şekli keşfedildi.

Ayrıca, 1996-1998'de Moğol-Çin ortak "Biçees" projesi çerçevesinde, Moğol, Runik, Soğd, Uygur, Nankiad yazıtları incelendi. Başlangıç niteliğindeki ilk sonuçlar Tokyo'da 1999'da yayımlandı. Sonra bilim adamlarının ilgisini çeken, 12 yazıtlı bir anıt bulundu ve incelemeye alındı.

1993'ten bu yana, Fransız Çöl Enstitüsü ve Bölgesel Arkeolojik Araştırma Merkeziyle ortak "Egiyn Göl" projesi, 1997'den bu yana, Paleolitik araştırma grubuyla "Kuzey Moğolistan" projesi, Amerikan Michigan ve Berkeley Üniversiteleriyle ortak olarak "Mon-Sol" projesi (1996'da başladı), yürütülmüştür, Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Bonn Üniversitesi ile olan ortak projeler de uygulama aşamasındadır.